

STANISŁAW GŁAZ

Wydział Filozoficzny
Akademia Ignatianum w Krakowie
Faculty of Philosophy
Academy Ignatianum in Krakow
e-mail: jglaz@cyf-kr.edu.pl

Wartości ostateczne a poczucie bezpieczeństwa u studentów o różnym poziomie empatii

The final values and the sense of security in students differing in the empathy level

Abstract. The aim of the research has been to present students' preferences for values, their empathy and sense of security. The following methods have been used: the Rokeach Value Survey to identify the preference for values; Uchnast's Sense of Security Questionnaire (SSQ) to determine the level of the sense of security, ; and Mehrabian and Epstein's Empathy Questionnaire (MEEQ) to determine the level of empathy. The research was carried out in a group of students, aged 21–25, in Krakow in 2009. Further analysis was based on 200 sets of questionnaires filled in by the young people, with the average values (M), standard deviations (SD) and the ANOVA variance analysis taken into account and with the Multiple Stepwise Regression Analysis used to specify the independent variables. The research has shown that students with a high level of empathy prefer final values other than those chosen by students whose level of empathy is low. Students with both levels of empathy appreciate the personal final values of wisdom and pleasure more than social ones. The strongest final values helping to explain the variance of the sense of security in the group of students with a high level of empathy are personal values such as pleasure, comfortable life or exciting life, while in the group of students with a low level of empathy it is also a personal value, the beauty of the world.

Key words: empathy, sense of security, students, final values

Słowa kluczowe: empatia, poczucie bezpieczeństwa, studenci, wartości ostateczne

WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie związku preferowanych wartości ostatecznych o charakterze osobistym i prospołecznym z poczuciem bezpieczeństwa studentów o wysokim i niskim poziomie empatii.

Empatia jest jednym z ważnych osobowościowych składników wpływających na przebieg relacji międzyludzkich (Gulin, 1994). Warunkuje ona zdolność do nawiązywania

i utrzymania przyjaźni, sprzyja wzrostowi satysfakcji w związkach intymnych, poprawia jakość relacji wewnątrzrodzinnych (Matejczuk, 2005; Huber II, MacDonald, 2012). Empatia jest traktowana jako zjawisko wieloaspektowe. Przewaga jednego komponentu może decydować o jakości procesu empatyzowania i o jego regulacyjnej roli w życiu jednostki (Szmukier, 1989; Davis, Kraus, 1991).

Na gruncie psychologii spotykamy trzy zasadnicze koncepcje empatii. W koncepcji em-

patii emocjonalnej uwzględniono komponent emocjonalny. Wiąże się z nim doświadczanie takich samych stanów afektywnych przez jednostkę, jakich doznaje inna osoba w danej sytuacji. Według tej koncepcji, empatia to wczuwanie się w stany, szczególnie uczuciowe, innych osób, niekiedy przechodzące w rzeczywiste zestrojenie własnych stanów emocjonalnych z ich stanami. Wskazuje ona na element „nadawania” z drugą osobą „na tych samych falach”, na rozumienie jej sytuacji życiowej niejako od środka, od wewnątrz, z jej punktu widzenia. Koncepcja ta zakłada emocjonalne odpowiadanie na przeżycia drugiej osoby. Akcent jest tu położony na współprzeżywanie, odczuwanie. Pogląd na tego rodzaju rozumienie definicji empatii prezentują: Albert Mehrabian i Norman Epstein (1972), Martin Hoffman (2006).

W koncepcji empatii poznawczej naukowcy uwzględniają jej kognitywny charakter. Zwolennicy tego rodzaju koncepcji empatii biorą pod uwagę intelektualne rozumienie stanu psychicznego drugiego człowieka, jego uczuć i emocji. Przywiązują dużą wagę do umiejętności postrzegania i rozumienia przeżyć drugiej osoby, jak również do możliwości trafnego przewidywania jej uczuć, wyobrażeń i reakcji. Zwolennikami tej koncepcji są: Robert Hogan (1969), Rosalind Dymond (1950).

Z kolei w koncepcji empatii emocjonalno-poznawczej oba składniki – emocjonalny i poznawczy – są traktowane komplementarnie, często uwzględnia się także w niej dodatkowo aspekt behawioralny, jakim jest zdolność komunikowania. Ta koncepcja empatii obejmuje subiektywne procesy odczuć, doznań jednostki i ich intelektualną krytyczną analizę. Jej zwolennicy – Józef Rembowski (1989) i Janusz Reykowski (1979) – uważają, że empatia, która zawiera aspekt emocjonalno-poznawczy, stanowi przejaw komunikacji interpersonalnej. Prawidłowa interpretacja znaczeń spostrzeganej sytuacji uruchamia reakcję emocjonalną wyznaczoną dodatkowo przyjęciem perspektywy drugiego człowieka.

Twórca teorii potrzeb na gruncie psychologii humanistycznej – Abraham Maslow (1986) – uważa, że potrzeba bezpieczeństwa

jest podstawową potrzebą natury psychicznej człowieka; jej zaspokojenie warunkuje rozwój człowieka na każdym etapie życia, a także zapewnia zaspokojenie i realizację jego innych potrzeb psychicznych. Poczucie bezpieczeństwa jest skutkiem zaspokojenia tej potrzeby. Poczucie odnosi się do stanu odczuwania, doświadczania. Poczucie bezpieczeństwa jest zatem stanem doświadczania spokoju, pewności, odczuwania braku zagrożeń, a także przekonania o dysponowaniu wystarczającymi zasobami do działań podmiotowych. Poczucie bezpieczeństwa dotyczy życia osobistego i społecznego człowieka. Tego rodzaju poczucie odnosi się do określonego stanu człowieka, powstałego w wyniku braku lub nadmiaru czegoś, dotyczy relacji między człowiekiem a otoczeniem. Jednostka, której towarzyszy poczucie bezpieczeństwa, jest świadoma własnego miejsca w świecie, tego, że jest akceptowana, lubiana przez innych. Brak poczucia bezpieczeństwa przejawia się natomiast w traktowaniu otoczenia społecznego jako niebezpiecznego, w zachowaniach o charakterze egocentrycznym (Poraj, 2007; Klamut, 2012). Zenon Uchnast (1991), odwołując się do teorii potrzeb Maslowa (1968), opracował narzędzie badawcze, które ujmuje poczucie bezpieczeństwa w sposób mierzalny. Uważa on, że zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa przejawia się na kilka sposobów: jako poczucie bliskości z innymi i ze światem otaczającym człowieka, poczucie stabilności charakteryzujące się wewnętrznym ładem i porządkiem oraz zaufanie do siebie, które łączy się z afirmacją siebie. Zaspokojenie potrzeby bezpieczeństwa prowadzi do wzrostu poczucia akceptacji przez innych i bycia na swoim miejscu, poczucia zadowolenia i osobistego szczęścia, a także do gotowości współpracy i radzenia sobie z różnymi problemami. Brak zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa wiedzie natomiast do stałego poczucia napięcia i niezadowolenia z siebie (Uchnast, 2000).

Pojęcie wartości w naukach społecznych jest wieloznaczne. Według Reykowskiego (1979), wartością jest to, co przejawia swoją reprezentację poznawczą. Mówi on o sieci wartości. Na sieć wartości składają się elemen-

ty poznawcze uporządkowane pod względem przypisywanej im wartości. Zdaniem Bogdana Wojciszke (1986), schematy atrybutywne, które są reprezentacjami cech zdarzeń i przedmiotów, a które jednostka ocenia pozytywnie i uważa za pożądane, są odczytywane jako wartości. Wartości, według Rokeacha (1973), to zestaw pojęć bądź przekonań, które są częścią ogólnej teorii struktury przekonań. Przekonania są składową częścią osobowości. Osobowość zaś to system przekonań składający się z szeregu podsystemów. Najważniejsze miejsce wśród podsystemów zajmuje pojęcie „ja”, a następnie wartości. Poszczególne wartości – wedle Rokeacha – to stałe przekonanie, że specyficzny sposób zachowania jednostki lub stan ostateczny (finalny) egzystencji ludzkiej jest osobowo albo społecznie lepszy od przeciwnego lub odwrotnego sposobu postępowania bądź stanu finalnego egzystencji. Stąd Rokeach wyróżnia wartości odnoszące się do najważniejszych celów ludzkiej egzystencji (na przykład wolność osobistą, zbawienie) – to wartości ostateczne, które mają charakter osobisty bądź prospołeczny; oraz wartości związane z ogólnymi zachowaniami ludzkimi (ambitny, odpowiedzialny) – to wartości instrumentalne, które mają wymiar moralny i kompetencyjny. Wartości różnią się ważnością, czyli relatywną względem siebie preferencją. Mają one charakter ponad sytuacyjny i dostarczają standardów w wyborze zachowań oraz w ocenie zachowań własnych i innych osób. Zdaniem Rokeacha, wszyscy ludzie niezależnie od miejsca i czasu, cenią te same wartości, choć nie w jednakowym stopniu. System, w którym funkcjonują poszczególne wartości ostateczne i instrumentalne, charakteryzuje się określonym uporządkowaniem (Rokeach, 1969). Skutkiem tego jest możliwość wskazania przez człowieka wartości bardziej cenionych.

Wiele doniesień z badań nad wartościami, empatią i poczuciem bezpieczeństwa wskazuje na ich współzależność. Z badań Geralda Gladsteina (1983) nad empatią wynika, że osoby empatyczne mają większe zaufanie do siebie, a także do innych osób, ujawniają większe poczucie bliskości z drugimi. Badania Stani-

slawy Tucholskiej (1994) ujawniają, że osoby o wysokim poziomie empatii charakteryzują się ukierunkowaniem „ku ludziom”. Chętnie nawiązują bliskie kontakty z innymi osobami. Bliskość z innymi ludźmi jest dla nich ważną sprawą. Są one zdolne do wyrzeczeń i odraczania zaspokajania swoich potrzeb. Osoby o niskim poziomie empatii przejawiają natomiast niechęć do nawiązywania bliskich więzi emocjonalnych. Kontakty interpersonalne służą im przede wszystkim do realizowania własnych celów i dążeń. Osoby o dużym nasyceniu empatią, w porównaniu z tymi o małym nasyceniu, wyżej cenią wartości o charakterze interpersonalnym. Im większa otwartość na doświadczenie, tym większa akceptacja wartości „równowaga wewnętrzna”, która wskazuje na znaczenie i ważność osobistych i intymnych relacji z innymi osobami (Czer-niawska, 2002). Osoby o wysokim poziomie empatii, w porównaniu z osobami o niskiej empatii przejawiają większe zainteresowanie potrzebami innych ludzi, wyższą zdolność akceptacji innych osób (Kula-Lic, 2008). Z badań Mirosławy Czerniawskiej (2002) wynika, że osoby o wysokiej empatii najbardziej cenią sobie wartości ostateczne, takie jak: „bezpieczeństwo rodziny”, „dojrzała miłość”, „mądrość”, zaś osoby o niższym poziomie empatii cenią bardziej wartości hedonistyczne i ukierunkowane na sukces.

Badania Mehrabiana i Epsteina (1972) wykazały, że chłopcy o niskim poziomie empatii byli bardziej agresywni niż chłopcy o wysokim poziomie empatii, zaś studenci o wysokim poziomie empatii w sytuacji niepewnej przeżywali mniejsze zdenerwowanie niż studenci o niskim poziomie empatii. Rembowski (1989) za pomocą skali Mehrabiana i Epsteina przeprowadził badania wśród studentów uczelni gdańskich. Jak się okazało, kobiety charakteryzowały się wyższym poziomem empatii niż mężczyźni. Badania Jolanty Tomczuk (2004) pokazują, że osoby o dużym nasyceniu empatią mają bardziej różnorodne doświadczenia życiowe niż osoby o małym nasyceniu tą cechą, osoby bogate w doświadczenia życiowe odbierają trafniej w sposób empatyczny przeżycia innych.

Wedle Jerzego Szymoła (1999), wartości o charakterze religijnym mają istotny dodatni związek z doświadczeniem poczucia bliskości ze światem, z innymi ludźmi oraz z poczuciem zaufania do siebie. Z badań Stanisława Głaza (2004) wynika, że mężczyźni studiujący kierunki humanistyczne ujawniają wyższy poziom poczucia bliskości z innymi niż ci z kierunków technicznych. Badania Marka Davisa, Jennifer Hall i Marneea Meyera (2003) wskazują, że empatia ma istotny związek z aktywnością prospołeczną jednostki i jej zachowaniem, zaś badania Mirji Kalliopuskiej (1992) i Hoffmana (2006) ujawniają, że empatia przejawia związek z potrzebami psychicznymi drugiego człowieka. Davis (1983) sugeruje, że od stopnia nasycenia empatią zależy zakres kształtowania się ludzkich kompetencji społecznych.

Należy jednak zauważyć, że zachowanie empatyczne może być źródłem dysharmonii, a nawet konfliktów z drugą osobą i najbliższym otoczeniem. Wskazują na to badania przeprowadzone przez niektórych badaczy (Reykowski, 1979; Carozzi i in., 1995), z których wynika, że oddziaływaniu zjawiska empatii może towarzyszyć na przykład wzrost agresji wobec jednostki, która jest źródłem empatycznego pobudzenia, wyzwalania niepokoju oraz skłonności do samousprawiedliwienia poprzez ignorowanie sygnałów o cierpieniu drugiej osoby.

Problematyka empatii, poczucia bezpieczeństwa i wartości – aspektów związanych z realizacją siebie jako osoby – jest częstym obiektem badań. Temat ten stanowi jednak wyzwanie dla naukowców i wymaga wielu szczegółowych poszukiwań. Dane empiryczne dotyczące empatii, wartości i poczucia bezpieczeństwa zawarte w literaturze nie są jednoznaczne, gdyż zależą od specyfiki badanych grup oraz od przyjętego w procedurze badawczej rozumienia danego zagadnienia.

Zdaniem Dariusza Buksika (2003) i Kazimierza Popielskiego (2008), o wyborze wartości i ich realizacji decyduje z jednej strony wrażliwość osoby na wartości, z drugiej zaś – istnienie atrakcyjnych wartości, które są przez nią pożądane. Doniesienia z ba-

dań Czerniawskiej (2002), Justyny Kuli-Lic (2008) i Rembowskiego (1989) sugerują, że spójny system wartości i ich zinternalizowanie ubogacane przez empatię zwiększają prawdopodobieństwo pojawienia się spójnych zachowań prospołecznych, a także powstrzymania się od zachowań agresywnych. Wedle spostrzeżeń i badań Viktora Frankla (1987) i Jacka Śliwaka (2001) człowiek pod wpływem wrażliwości na stan psychiczny drugiej osoby, jej rozumienia, a także doświadczenia wewnętrznej satysfakcji, spokoju, braku zagrożenia – co jest przejawem realizacji potrzeby bezpieczeństwa – decyduje o tym, czy podejmie określone działanie prospołeczne, czy nie, a zarazem czy dana wartość będzie realizowana w danym momencie, czy też nie.

Zgodnie z poglądem Rokeacha (1969), wartości ostateczne stanowią uporządkowany system hierarchiczny i przejawiają względnie trwałą strukturę w osobowości człowieka. Warunkują one poczucie bezpieczeństwa, które ujawnia się w relacjach międzyosobowych, a także regulują ludzkie zachowanie i określają jego cele. Najbardziej ceniona przez człowieka wartość zajmuje centralne miejsce w jego życiu i jednocześnie pełni istotną funkcję regulacyjną. Według teorii Rokeacha (1973), wartości ostateczne o charakterze osobistym są mocno skoncentrowane na jednostce, natomiast te o wymiarze prospołecznym dotyczą bardziej relacji interpersonalnych i odnoszą się do otoczenia. Istnienie treściowej zależności pomiędzy empatią, wartościami ostatecznymi i poczuciem bezpieczeństwa sugeruje, że osoby o wysokim poziomie empatii większą wagę przywiązują do wartości ostatecznych o wymiarze prospołecznym, zaś te o niskim poziomie empatii – do wartości o wymiarze osobistym. U osób o wysokim poziomie empatii mocniejszy związek z poczuciem bezpieczeństwa mają wartości ostateczne o wymiarze prospołecznym, zaś u tych o niskim poziomie empatii – wartości o wymiarze osobistym.

W niniejszym artykule autor podjął próbę odpowiedzi na pytanie, jaki charakter mają związki pomiędzy:

- empatią jako zdolnością dyspozycyjną do wczuwania się w stany, szczególnie uczuciowe, innych osób, ich świat psychiczny;
- wartościami ostatecznymi, które określają najważniejsze cele i dążenia człowieka w wymiarze osobistym i prospołecznym, a jednocześnie stanowią osobiste standardy jego zachowania;
- poczuciem bezpieczeństwa jako stanem doświadczania zadowolenia, pewności, braku zagrożenia, przejawiającym się w poczuciu bliskości z innymi osobami, poczuciu stabilności wewnętrznnej i zaufaniu do siebie.

Jest to pytanie o występowanie i rodzaj związków między wyżej wspomnianymi wymiarami wiedzy na temat siebie jako osoby, które jednocześnie stanowią ważny aspekt pojęcia osobowości. W tym kontekście pojawiają się następujące pytania: W jakim stopniu właściwość indywidualna człowieka, jaką jest empatia jako dyspozycja osobowościowa, modyfikuje i określa zgodny z nią wybór wartości ostatecznych, które pełnią funkcję regulacyjną w ludzkim zachowaniu? W jakiej mierze wartości ostateczne – jako osobiste standardy – implikują poczucie bezpieczeństwa jako stan przeżywania wewnętrznej satysfakcji, spokoju, braku zagrożenia, co przejawia się w poczuciu bliskości jednostki z innymi osobami, a także w poczuciu jej stabilności wewnętrznej i zaufaniu do samej siebie?

Sugerując istnienie treściowej zgodności pomiędzy właściwościami indywidualnymi jednostki, takimi jak empatia, wartościami o wymiarze osobistym i prospołecznym, które pełnią funkcję regulacyjną w zachowaniu człowieka, określają i współtworzą styl relacji społecznych i formy komunikacji międzyosobowej (Jones, 2001; Popielski, 2008), a także poczuciem bezpieczeństwa, można przypuszczać – co w wielu przypadkach potwierdzają doniesienia innych badaczy i literatura przedmiotu (Czerniawska, 2000, 2002; Batson i in., 2008) – że osobom o wysokim poziomie empatii towarzyszy wyższy poziom poczucia bezpieczeństwa niż osobom o niskim poziomie tego wskaźnika. Oczeku-

je się także, że osoby o wysokim poziomie empatii cenią sobie bardziej wartości o charakterze prospołecznym, zaś te o niskim poziomie empatii – wartości o charakterze osobistym.

W okresie przemian społeczno-ekonomicznych, w dobie poszukiwań nowych rozwiązań w życiu indywidualnym i społecznym, w okresie odejścia młodzieży od wartości mniej przydatnych w dzisiejszym świecie na rzecz innych, bardziej pożądanых, atrakcyjnych wskazane jest przeprowadzenie badań wśród młodzieży studiującej na różnych kierunkach (Mariański, 2001; Popielski, 2008). Okres wczesnej dorosłości charakteryzuje się tym, że młody człowiek – po gwałtownych zmianach rozwojowych prowadzących do dojrzałości biologicznej i społecznej – jest świadomy swej zdolności do prokreacji i odpowiedzialności, do podejmowania nowych ról społecznych, aktywności zawodowej i autonomiczności kierowania własnym życiem (Gurba, 2000; Błasiak, 2009).

BADANIA WŁASNE

Cel badań, pytania i hipotezy badawcze

Problem badawczy określony w niniejszym artykule polega na wskazaniu związku między empatią, wartościami ostatecznymi o charakterze osobistym i prospołecznym, a także poczuciem bezpieczeństwa.

Celem prezentowanych analiz było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. W jaki sposób empatia wiąże się z:
 - a) wartościami ostatecznymi o charakterze osobistym i prospołecznym,
 - b) poczuciem bezpieczeństwa?
2. W jaki sposób poczucie bezpieczeństwa zależy od wartości ostatecznych (o wymiarze osobistym i prospołecznym) u osób o wysokim i niskim poziomie empatii?

Na podstawie przedstawionego materiału i wyników badań można postawić następujące hipotezy:

1. Osoby charakteryzujące się wysokim poziomem empatii częściej niż osoby o niskim poziomie empatii spośród wartości ostatecznych preferują wartości o charakterze prospołecznym.
2. Poziom empatii różnicuje poczucie bezpieczeństwa osób badanych.
3. U osób o wysokim poziomie empatii znaczący udział w wyjaśnianiu wariacji poczucia bezpieczeństwa mają wartości ostateczne o charakterze prospołecznym, a u osób z niskim poziomem empatii – wartości o wymiarze osobistym.

Osoby badane

W celu zdobycia materiału empirycznego, za pomocą którego można będzie rozwiązać wyłoniony problem, przeprowadzono badania wśród studentów kierunków zarówno humanistycznych, jak i ścisłych. Badania przeprowadzono w 2009 r. w Krakowie. 200 osób wypełniło kwestionariusze, w tym 100 mężczyzn i 100 kobiet. Badani studenci mieścili się w przedziale wiekowym od 21. do 25. roku życia. Zaplanowane badania zostały przeprowadzone po zajęciach akademickich. Analizę przeprowadzono, opierając się na wynikach uzyskanych na podstawie poprawnie wypełnionych 200 zestawów kwestionariuszy.

Zastosowane metody

a) Do ukazania poziomu empatii użyto Kwestionariusza Empatii (K-E) Mehrabiana i Epstein (1972). Empatię ujmują oni jako pewną zdolność do wyobraźniowego postawienia się na miejscu drugiej osoby oraz przeżywania i rozumienia pozytywnych i negatywnych reakcji emocjonalnych. Aspekt emocjonalny ma jednak w tej koncepcji większe znaczenie niż aspekt poznawczy. Skala składa się z 33 stwierdzeń. Ustosunkowanie się do każdego stwierdzenia dokonuje się na 9-stopniowej skali ocen – od postawy najbardziej zgodnej do skrajnie niezgodnej. Adaptacji skali do polskich warunków dokonał Rembowski (1989).

b) Do ukazania sposobu preferencji wartości wśród studentów użyto Skali Wartości

(SW) Rokeacha. Zawiera ona dwie podskale. Każda z nich wyróżnia 18 wartości. Jedną z podskal, której użyto w pracy, służy do określenia preferencji wartości ostatecznych o charakterze osobistym i prospołecznym. Rokeach (1973) analizował stałość każdej wartości (rzetelność testu) metodą test-retest ($N = 250$) i otrzymał dla wartości ostatecznych współczynniki wahające się od .51 do .88. Adaptacji skali do polskich warunków dokonał Piotr Brzozowski (1986). Współczynnik korelacji rangowej między polską i amerykańską wersją podskali wartości ostatecznych wynosi: .99.

c) W celu określenia poczucia bezpieczeństwa studentów zastosowano Kwestionariusz Poczucia Bezpieczeństwa (KPB) Uchnasta (1991). Kwestionariusz składa się z trzech podskal: (a) poczucia bliskości z innymi ludźmi (BL) – wyznacznik potrzeby przynależności i miłości, (b) poczucia stabilności wewnętrznej (ST) – wyznacznik potrzeby bezpieczeństwa oraz (c) poczucia zaufania do siebie (ZS) – wyznacznik potrzeby szacunku do siebie. Współczynnik rzetelności r dla kwestionariusza wynosi .93.

Procedura badań

Biorąc pod uwagę powyższe założenia metodologiczne, ustalono dalszą strategię własnych badań. Dokonano dychotomizacji zmiennej wyrażającej empatię. Jako kryterium podziału przyjęto wartości progowe otrzymane w Kwestionariuszu Empatii. Utworzono dwie grupy: osób, które uzyskały niskie wyniki w zakresie empatii, oraz osób, które uzyskały wyniki wysokie. Niskie wyniki studentów badanych w zakresie empatii, zarówno mężczyzn, jak i kobiet, mieszczą się w przedziale nieprzekraczającym 130, wysokie pod tym względem znajdują się w przedziale nie mniejszym niż 190. Grupa badanych o niskim poziomie empatii liczy 64 osoby, średnia (M) dla grupy wynosi 121.63 ($SD = 10.12$), natomiast grupę studentów o wysokim poziomie empatii stanowi 78 osób, średnia (M) dla tej grupy wynosi 227.13 ($SD = 18.75$). Pomiędzy wynikami grup osób badanych zachodzi

różnica statystycznie istotna, gdzie $F = 21.14$; $p < .001$.

Uzyskane wyniki zostały przeanalizowane na podstawie wartości średnich (M) i odchylenia standardowego (SD). Przeprowadzono analizę wariancji (ANOVA). Dla zmiennych wyrażonych za pomocą rang użyto testu nieparametrycznego (test U; Mann-Whitney). Zastosowana została także procedura analizy wielokrotnej regresji krokowej. Ten typ metody spełnia kilka funkcji: zmierza do wyodrębnienia istotnych zmiennych niezależnych, określa związek między zmienną niezależną a zmienną zależną (współczynnik regresji wielokrotnej – R), a także ustala procent wyjaśnianej wariancji zmiennej zależnej (R²), wskazuje, w jakiej kolejności zmienne niezależne są wprowadzane do równania regresyjnego (Guilford, 1964).

WYNIKI BADAŃ

Analiza otrzymanych wyników pozwoliła na zweryfikowanie hipotez badawczych. Dotyczą one związku między poczuciem bezpieczeństwa, wartościami ostatecznymi o charakterze osobistym i prospołecznym, a także empatią u studentów.

a) Otrzymane wyniki badań dotyczące preferencji wartości ostatecznych o charakterze osobistym i prospołecznym studentów o wysokim i o niskim poziomie empatii zostały zawarte w tabeli 1.

Dokonując interpretacji preferencji wartości ostatecznych, uwzględniono w opisie czte-

ry pierwsze wartości ostateczne o najwyższej randze. Wyniki dotyczące wartości ostatecznych uzyskane w Skali Wartości (SW) wskazują, iż zarówno studenci o wysokiej, jak i ci o niskiej empatii preferują różne wartości ostateczne. Studenci o wysokim poziomie empatii najbardziej cenią sobie dwie wartości o charakterze osobistym: „mądrość”, „przyjemność życia”, oraz dwie o charakterze prospołecznym: „zabezpieczenie bytu dla rodziny” i „prawdziwa przyjaźń”. Natomiast studenci o niskiej empatii najbardziej cenią takie wartości, jak: „przyjemność życia”, „wolność”, które mają charakter osobisty, oraz „zabezpieczenie bytu dla rodziny”, „prawdziwa przyjaźń” – wartości ostateczne o charakterze prospołecznym.

b) Wyniki badań uzyskane w Kwestionariuszu Poczucia Bezpieczeństwa (KPB) pokazują, że pomiędzy studentami o wysokim poziomie empatii a tymi o niskim nie notuje się różnic statystycznie istotnych w zakresie: poczucia bliskości (BL) ($F = 1.68$; $p = .61$, stabilności wewnętrznej (ST) ($F = .55$; $p = .82$) oraz zaufania do siebie (ZS) ($F = .31$; $p = .86$). Sugeruje to, że młodzież zarówno o wysokim, jak i o niskim poziomie empatii przejawia taki sam poziom poczucia bliskości, stabilności wewnętrznej, a także poczucia zaufania do siebie.

c) Wyniki badań dotyczące związku wartości ostatecznych o charakterze osobistym i prospołecznym z poczuciem bezpieczeństwa u studentów o wysokim poziomie empatii przedstawiono w tabeli 2.

Tabela 1. Mediany dla preferowanych wartości ostatecznych o charakterze osobistym (o) i prospołecznym (s) studentów o wysokim i niskim poziomie empatii

Grupy młodzieży	Preferowane wartości ostateczne	Mediany
Studenci o wysokim poziomie empatii	Mądrość (o)	3,0
	Przyjemność życia (o)	5,0
	Zabezpieczenie bytu dla rodziny (s)	5,5
	Prawdziwa przyjaźń (s)	7,0
Studenci o niskim poziomie empatii	Przyjemność życia (o)	5,0
	Wolność osobista (o)	6,0
	Zabezpieczenie bytu dla rodziny (s)	7,0
	Prawdziwa przyjaźń (s)	7,0

Tabela 2. Wartości ostateczne o charakterze osobistym i prospołecznym wyjaśniające wariację poczucia zaufania do siebie (ZS), poczucia stabilności wewnętrznej (ST), poczucia bliskości z innymi (BL) w grupie studentów o wysokim poziomie empatii

Wartości ostateczne wyjaśniające wariację poczucia zaufania do siebie (ZS)	R	B	Procent wariacji wyjaśnionej ($R^2 \times 100\%$)
Przyjemność życia (o)	.5546	.12	31
Wewnętrzny spokój (o)	.7170	.10	51
Pokój na świecie (s)	.7794	.27	61
Mądrość (o)	.8285	.18	69
Wartości ostateczne wyjaśniające wariację poczucia stabilności (ST)	R	B	Procent wariacji wyjaśnionej ($R^2 \times 100\%$)
Wygodne życie (o)	.5136	.9	26
Wewnętrzny spokój (o)	.6426	.11	41
Przyjemność życia (o)	.7259	.23	53
Mądrość (o)	.7749	.13	60
Wartości ostateczne wyjaśniające wariację poczucia bliskości (BL)	R	B	Procent wariacji wyjaśnionej ($R^2 \times 100\%$)
Życie pełne wrażeń (o)	.4858	.13	24
Dojrzała miłość (s)	.6354	.11	40

W grupie studentów o wysokim poziomie empatii cztery zmienne niezależne odnoszące się do wartości ostatecznych: „przyjemność życia”, „wewnętrzny spokój”, „pokój na świecie” i „mądrość”, ujawniają istotny związek z poczuciem zaufania do siebie. Pierwsza zmienna niezależna, „przyjemność życia”, wyjaśnia 31% wariacji poczucia zaufania do siebie ($R = .5546$), wszystkie zaś razem wyjaśniają 69% wariacji tej zmiennej ($R = .8285$, $F = 13.14$; $df = 4$; $p < .05$). Również cztery zmienne niezależne, takie jak: „wygodne życie”, „wewnętrzny spokój”, „przyjemność życia” i „mądrość”, mają istotny związek z poczuciem stabilności wewnętrznej. Pierwsza z nich, „wygodne życie”, wyjaśnia 26% wariacji poczucia stabilności wewnętrznej ($R = .5136$), wszystkie razem wyjaśniają 60% wariacji tej zmiennej ($R = .7749$, $F = 9.02$; $df = 4$; $p < .05$). Natomiast wartości: „życie pełne wrażeń” i „doj-

rzała miłość” mają istotny związek z poczuciem bliskości. Pierwsza z nich, „życie pełne wrażeń”, wyjaśnia 24% zmienności poczucia bliskości ($R = .4858$), obie razem wyjaśniają zaś 40% wariacji tej zmiennej ($R = .6354$, $F = 8.80$; $df = 2$; $p < .05$).

Uzyskane wyniki badań dotyczące związku wartości ostatecznych o charakterze osobistym i prospołecznym z poczuciem bezpieczeństwa studentów o niskim poziomie empatii przedstawiono w tabeli 3.

W grupie studentów o niskim poziomie empatii istotne powiązanie z poczuciem zaufania do siebie ma tylko wartość „piękno świata”. Wyjaśnia ona 24% zmienności zaufania do siebie ($R = .4852$, $F = 7.70$; $df = 1$; $p < .05$). Podobnie ta sama wartość: „piękno świata” ma istotny związek z poczuciem osobistej bliskości. Wyjaśnia ona 15% wariacji zmiennej BL ($R = .3855$, $F = 4.36$; $df = 1$; $p < .05$).

Tabela 3. Wartość ostateczna o charakterze osobistym wyjaśniająca wariancję poczucia zaufania do siebie (ZS), poczucia bliskości z innymi (BL) w grupie studentów o niskim poziomie empatii

Wartość ostateczna wyjaśniająca wariancję zmiennej zależnej	R	B	Procent wariancji wyjaśnionej ($R^2 \times 100\%$)
Poczucie zaufania do siebie (ZS)	–	–	–
Piękno świata (o)	.4852	.11	24
Poczucie bliskości (BL)	–	–	–
Piękno świata (o)	.3855	.9	15

OMÓWIENIE WYNIKÓW I WNIOSKI

Niniejsze badania wskazują, że studenci, zarówno o wysokim, jak i o niskim poziomie empatii, najwyżej cenią sobie dwie wartości o charakterze osobistym i dwie o wymiarze prospołecznym. Studenci z obu grup spośród wartości ostatecznych na pierwszym miejscu wymienili wartości o charakterze osobistym, które są skoncentrowane na jednostce, a na dalszym miejscu wskazali na wartości o wymiarze prospołecznym, które dotyczą relacji interpersonalnych. Oczekiwano, zgodnie z wynikami badań innych badaczy (Czerniawska, 2002; Batson i in., 2008) oraz hipotezą pracy, że studenci o wysokim poziomie empatii spośród wartości ostatecznych bardziej cenią wartości o charakterze prospołecznym, natomiast ci o niskim poziomie empatii – wartości o wymiarze osobistym, czego jednak nie potwierdziły w całości niniejsze badania. Uzyskane wyniki sugerują, że w tym wypadku preferowane wartości ostateczne nie są spójne z definicją osobowości empatycznej (Davis, 1999), co świadczy o treściowej niezgodności pomiędzy tymi dwoma konstruktami.

Zgodnie z teorią Rokeacha (1973), wartości tworzą zhierarchizowany system przekonań, dążeń, celów jednostki, a ich centralna rola świadczy o ważnej funkcji regulacyjnej w życiu człowieka. W tym wypadku analiza otrzymanych wyników ujawnia, że spośród osiemnastu wartości ostatecznych znaczącą funkcję regulacyjną w życiu studentów, zarówno o wysokim, jak i o niskim wskaźniku empatii, pełnią wartości o charakterze osobi-

stym, które są skoncentrowane na osobie, czy też odnoszące się do indywidualnego sukcesu. Młodzież różniąca się pod względem nasycenia cechą empatii nie różni się układem preferencji wartości ostatecznych. Sugeruje to, że obecny system edukacyjny i życie społeczne zachęcają do samodzielności; nie uczą natomiast pracy zespołowej ani nie dowartościowują wspólnego zdobywania wiedzy.

Oczekiwano, że wysokiemu poziomowi empatii w życiu studentów towarzyszy także wysoki poziom poczucia bezpieczeństwa, które przejawia się w poczuciu zaufania do siebie, poczuciu stabilności wewnętrznej oraz poczuciu bliskości z innymi osobami. Badania przeprowadzone przez niektórych badaczy wskazują na taki istotny związek (Batson, Weeks, 1996; Batson i in., 2008). Niniejsza analiza nie potwierdziła takiego związku. Sugeruje to, że te dwa elementy pojęcia ludzkiego życia są w pewnym sensie treściowo niezależne, prawdopodobnie mają inne podłoże psychologiczne, są kształtowane przez inne czynniki. Wydaje się, że nie można konstruować empatii emocjonalnej traktować jednowymiarowo. W tym wypadku – zgodnie z poglądami niektórych badaczy (Eisenberg, 2002; Eisenberg i in., 2008) – mogą to być inne emocjonalne elementy empatii, takie jak współodczuwanie czy wyrażanie uczuć. Słuszne są także spostrzeżenia Luigiego Rulli (1997) i Nancy Eisenberg (1986), że kontrowersyjne wyniki badań dotyczące związku zjawiska empatii z zachowaniem czy działaniem niektórych osób są często uwarunkowane przyjęciem przez badaczy nie w pełni dojrzałych form empatii, które niekiedy mogą współ-

występować z innymi niedojrzałymi aspektami osobowości.

Wartościami ostatecznymi, które mają najmocniejszy związek z poczuciem bezpieczeństwa, w grupie młodzieży o wysokim poziomie empatii okazały się wartości o charakterze osobistym. Zatem wartość ostateczna o wymiarze osobistym: „przyjemność życia” ma istotny związek z poczuciem zaufania do siebie, „wygodne życie” z poczuciem stabilności wewnętrznej, „życie pełne wrażeń” z poczuciem bliskości z innymi. Podobnie w grupie młodzieży o niskim poziomie empatii tylko jedna wartość ostateczna o wymiarze osobistym: „piękno świata”, ma związek z poczuciem zaufania do siebie oraz poczuciem bliskości z innymi.

Udział wartości ostatecznych o wymiarze osobistym w procesie zaistnienia poczucia bezpieczeństwa w grupie młodzieży o wysokim poziomie empatii wynosi od 24% do 60%, a w grupie o niskim poziomie empatii – od 15% do 24%. Sugeruje to, że w tym przypadku wartości ostateczne o wymiarze osobistym określają dążenia i cele studentów oraz stanowią pewien układ odniesienia, dzięki któremu młodzież potrafi oceniać rzeczywistość i kierować swoim zachowaniem, a także implikują i wzmacniają poczucie bezpieczeństwa młodzieży (jako stanu doświadczenia pewności, braku zagrożenia) związane z poczuciem zaufania do siebie, poczuciem stabilności wewnętrznej oraz poczuciem bliskości.

Widoczny jest silny związek empatii z wartościami ostatecznymi o charakterze osobistym. Studenci, którzy przejawiają zarówno dużą, jak i małą zdolność do wczuwania się w stany psychiczne innych osób, bardziej preferują wartości ostateczne o wymiarze osobistym, czyli te, które są skoncentrowane na jednostce i dotyczą doskonalenia siebie, niż o charakterze prospołecznym, czyli te, które określają relacje jednostki w środowisku ludzkim.

Poczucie bezpieczeństwa, jako pewien stan doświadczenia wewnętrznej satysfakcji młodzieży studiującej, przejawiający się w poczuciu zaufania do samego siebie, poczuciu stabilności wewnętrznej oraz poczuciu bli-

skości z innymi, jest mocno uwarunkowane funkcją regulacyjną, jaką pełnią wartości ostateczne o charakterze osobistym, czyli te, które dotyczą doskonalenia się młodzieży; dużo mniejszą rolę odgrywają wartości ostateczne o wymiarze prospołecznym, czyli te, które nacreślają poprawne relacje międzyludzkie.

Słusznie twierdzą badacze (Oleś, 1989; Oliynichuk, Popielski, 2008), że nie wiemy, w jakim stopniu preferowane wartości są tylko cenione, pożądane, a w jakim realizowane w życiu młodzieży. Trzeba jednak przyznać, że przedstawiona preferencja wartości i ich istotne powiązanie z poczuciem bezpieczeństwa (doznawaniem wewnętrznej satysfakcji, braku zagrożenia) sugerują, że wartości ostateczne określające najważniejsze cele i dążenia młodzieży, jako osobiste standardy, w tym przypadku pełnią ważną funkcję regulacyjną w życiu indywidualnym i społecznym studentów. Szczególnie dotyczy to wartości ostatecznych o charakterze osobistym, które są skoncentrowane na jednostce i mają charakter egocentryczny.

Z punktu widzenia psychologii rozwojowej słuszne wydaje się spostrzeżenie Davisa (1999) i Czerniawskiej (2002), że empatia jest pierwotna w regulacji zachowania jednostki, stanowi źródło takich relacji zachodzących pomiędzy ludźmi, które prowadzą do pozytywnych wzajemnych odniesień, zaś zbyt optymistyczny wydaje się pogląd Hoffmana (2006), który twierdzi, że wrażliwość empatyczna jest czynnikiem wystarczającym zarówno w procesie kształtowania się systemów wartości jednostki, jak i w jej funkcjonowaniu społecznym.

Analiza podjętego zagadnienia wskazuje, że wymiary brane pod uwagę w niniejszym artykule są w swoich odniesieniach motywujących, poznawczych, emocjonalnych autonomicznych, jednak tworzą ważny aspekt pojęcia ludzkiej rzeczywistości. Synchronizacja tych elementów warunkuje bardziej spójne i w mniejszym stopniu uwarunkowane sytuacyjnie zachowanie studentów. Decydują one o realizacji siebie jako osoby i o sposobie przeżywania własnego życia. System wartości określa siatkę poznawczą młodzieży studiu-

jącej, stanowi osobiste standardy jej zachowania, pełni funkcję kryteriów wyznaczających myślenie i działanie. Uznawane wartości określają, jak młody człowiek będzie spostrzegał drugiego człowieka, jego sposób zachowania. Poczucie bezpieczeństwa zaś, jako stan doświadczania pewności, braku zagrożenia, aktywowane przez system wartości wyznaczających cele ostateczne studentów, sprzyja afirmacji siebie jako osoby i określa rodzaj relacji młodzieży z innymi ludźmi.

PODSUMOWANIE

W artykule autor podjął próbę ukazania współzależności wartości ostatecznych o charakterze osobistym i prospołecznym oraz poczucia bezpieczeństwa w życiu studentów o wysokim i o niskim poziomie empatii. Weryfikacja przyjętych hipotez badawczych przedstawia się następująco.

a) Hipoteza, która wskazuje, że studenci o wysokim poziomie empatii spośród wartości ostatecznych preferują wartości o charakterze prospołecznym, ci o niskim zaś – wartości o wymiarze osobistym, została potwierdzona tylko częściowo. Studenci o wysokim poziomie empatii spośród wartości ostatecznych, które stanowią najważniejsze cele i dążenia jednostki, jako osobiste standardy, najwyżej cenią sobie wartości ostateczne o wymiarze osobistym, takie jak: „mądrość” i „przyjemność życia”; na dalszym miejscu znalazły się wartości o wymiarze prospołecznym: „zabezpieczenie bytu dla rodziny” i „prawdziwa przyjaźń”. Studenci o niskim poziomie empatii zaś spośród wartości ostatecznych wyżej cenią: „przyjemność życia” i „wolność” – wartości o charakterze osobistym, a w dalszej kolejności: „zabezpieczenie bytu dla rodziny” i „prawdziwa przyjaźń” – wartości o charakterze prospołecznym.

b) Nie potwierdziła się w całości hipoteza, która sugeruje, że studentom o wysokim poziomie empatii towarzyszy wyższy poziom poczucia bezpieczeństwa niż studentom o niskim poziomie empatii. Wyniki badań wskazują, że studenci zarówno o wysokim, jak i o niskim poziomie empatii ujawniają taki

sam poziom poczucia bliskości z innymi, poczucia stabilności wewnętrznej, a także poziom zaufania do siebie.

c) Hipoteza, która sugeruje, że w grupie studentów o wysokim poziomie empatii większy udział w wyjaśnianiu wariacji poczucia bezpieczeństwa mają wartości ostateczne o charakterze prospołecznym, a w grupie z niskim poziomem empatii – wartości o wymiarze osobistym, została potwierdzona tylko częściowo. W grupie studentów o wysokim poziomie empatii spośród 18 wartości ostatecznych 8 różnych wartości, które stanowią najważniejsze cele i dążenia jednostki, ma istotne powiązanie z wskaźnikami poczucia bezpieczeństwa: poczuciem zaufania do siebie, poczuciem stabilności wewnętrznej oraz poczuciem bliskości z innymi osobami. Sześć z nich ma charakter osobisty („przyjemność życia”, „wewnętrzny spokój”, „mądrość”, „wygodne życie”, „życie pełne wrażeń”, „piękno świata”), dwie z nich mają charakter prospołeczny („pokój na świecie” i „dojrzała miłość”). W grupie studentów o niskim poziomie empatii natomiast tylko jedna wartość ostateczna o wymiarze osobistym (tak jak oczekiwano): „piękno świata” ma istotny związek z wskaźnikami poczucia bezpieczeństwa, a także jest jedyną, która wyjaśnia wariację poczucia zaufania do siebie oraz poczucia bliskości z innymi osobami.

Analiza podjętej problematyki może stanowić przyczynek do usprawnienia procesu dydaktyczno-wychowawczego odnoszącego się do zespołu zagadnień składających się na komunikację interpersonalną. Badacze Carl Rogers (1975) i Maslow (1986) słusznie zauważają, że aby zrozumieć ludzkie zachowanie, trzeba poznać świat percepcyjny jednostki, zrozumieć, jak z jej punktu widzenia wyglądają rzeczy. Spojrzenie takie pozwala uznać i akceptować podmiotowość człowieka, nawet jeśli nie zgadzamy się z jego stanowiskiem. Skuteczne porozumiewanie się zakłada pewną umiejętność rozumienia uczuć, pozytywne rozwiązywanie sporów, konfliktów, opiera się na uczeniu się empatii. Ta zaś wiąże się z świadomością, że uczucia jednych osób różnią się od uczuć innych, których indywidualną odmienność należy traktować z szacunkiem.

BIBLIOGRAFIA

- Batson C., Ahmad N., Stocks E. (2008), Korzyści i problemy związane z altruizmem wzbudzonym przez empatię [w:] A. Miller (red.), *Dobro i zło. Z perspektywy psychologii społecznej*, 447–479. Kraków: WAM.
- Batson C., Weeks J. (1996), Mood effects of unsuccessful helping: Another test of the empathy – Altruism hypothesis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 212–220.
- Błasiak A. (2009), *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania*. Kraków: WAM.
- Brzozowski, P. (1986), Skala Wartości – Polska wersja Testu Milтона Rokeacha [w:] R. Drwal (red.), *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej*, 81–122. Lublin: UMCS.
- Buksik D. (2003), *Wrażliwość sumienia (stadium empiryczne)*. Warszawa: Centrum Medyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Carozzi A., Bull K., Ells G., Hurlburt, J. (1995), Empathy as related to creativity, dogmatism, and expressiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 4, 227–232.
- Czerniawska M. (2000), Agresja a system wartości [w:] R. Derbis (red.), *Jakość rozwoju a jakość życia*, 353–364. Częstochowa: WSP.
- Czerniawska M. (2002), Empatia a system wartości. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 7–18.
- Davis M. (1983), Measuring individual differences in empathy: evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 113–126.
- Davis M. (1999), *Empatia: o umiejętności współodczuwania*. Gdańsk: GWP.
- Davis M., Hall J., Meyer M. (2003), The first year: Influences on the satisfaction, involvement, and persistence of new community volunteers. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 2, 248–260.
- Davis M., Kraus L. (1991), Dispositional empathy and social relationships. *Advances in Personal Relationships*, 3, 113–136.
- Dymond R. (1950), Personality and empathy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 5, 343–350.
- Eisenberg N. (1986), *Altruistic emotion, cognition, and behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Eisenberg N. (2002), Empathy – related emotional responses, altruism, and their socialization [w:] R. Davidson, A. Harrington (eds.), *Visions of compassion: Western scientists and Tibetan Buddhist examine human nature*, 212–233. New York: University Press.
- Eisenberg N., Valiente C., Champion C. (2008), Reakcje pokrewne empatii. Korelaty moralne, społeczne i socjalizacyjne [w:] A. Miller (red.), *Dobro i zło. Z perspektywy psychologii społecznej*, 480–516. Kraków: WAM.
- Frankl V. (1987), *La sofferenza di una vita senza senso*. Torino: Boringhieri.
- Gladstein G. (1983), Understanding empathy: integrating counseling development and social psychology perspective. *Journal of Counseling Psychology*, 4, 567–482.
- Głaz S. (2004). Wyznaczniki przeżycia religijnego młodzieży akademickiej. *Studia Psychologica*, 5, 81–102.
- Guilford J. (1964), *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*. Warszawa: PWN.
- Gulin W. (1994), *Empatia dzieci i młodzieży*. Lublin: TN KUL.
- Gurba E. (2000), *Wczesna dorosłość* [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwojowa człowieka*, 202–233. Warszawa: PWN.
- Hoffman M. (2006), *Empatia i rozwój moralny*. Gdańsk: GWP.
- Hogan R. (1969), Development of an Empathy Scale. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 3, 307–316.
- Huber II J., MacDonald D. (2012), An investigation of the relations between altruism, empathy, and spirituality. *Journal of Humanistic Psychology*, 2, 206–221.
- Jones R. (2001), Psychological value and symbol formation. *Theory and Psychology*, 2, 233–254.
- Kalliopuska M. (1992), Creative way of living. *Psychological Reports*, 70, 11–14.
- Klamut R. (2012), Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, 4, 41–51.
- Kula-Lic J. (2008), *Empatia a rozwój psychospołeczny młodzieży*. Stalowa Wola: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.

- Mariański J. (2001), *Kryzys moralny czy transformacja wartości?* Lublin: TN KUL.
- Maslow A. (1986), *W stronę psychologii istnienia*. Warszawa: PAX.
- Matejczuk J. (2005), Czynniki stymulujące rozwój empatii. *Edukacja*, 4, 77–87.
- Mehrabian A., Epstein W. (1972), A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40, 523–542.
- Oleś P. (1989), *Wartościowanie a osobowość*. Lublin: RW KUL.
- Oleś P. (2002), Z badań nad wartościami i wartościowaniem: niektóre kwestie metodologiczne. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 53–75.
- Oliynichuk S., Popielski K. (2008), Wartości moralne a poczucie sensu życia [w:] K. Popielski (red.), *Wartości dla życia*, 499–520. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Popielski K. (2008), *Psychologia egzystencji. Wartości w życiu*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Poraj G. (2007), Poczucie bezpieczeństwa i alienacji u młodzieży o różnym poziomie agresji [w:] H. Marzec, M. Pindera (red.), *Problemy rodziny na początku trzeciego tysiąclecia*, 217–230. Piotrków Trybunalski: NWP.
- Rembowski J. (1989), *Empatia. Studium psychologiczne*. Warszawa: PWN.
- Reykowski J. (1979), *Motywacja, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Rogers C. (1975), *La terapia centrata sul cliente*. Firenze: G. Martinelli.
- Rokeach M. (1969), Religious values and social compassion. *Review of Religious Research*, 11, 23–38.
- Rokeach M. (1973), *The nature of human values*. New York: Free Press.
- Rulla L. (1997), Verso un' antropologia cristiana [w:] F. Imoda (a cura di), *Antropologia interdisciplinare e formazione*, 285–302. Bologna: Edizioni Dehoniane.
- Szmukier T. (1989), Z rozważań nad regulacyjną rolą empatii. *Przegląd Psychologiczny*, 4, 861–877.
- Szymoń J. (1999), *Lęk i fascynacja. Osobowościowe korelaty lęku i fascynacji w przeżyciu religijnym*. Lublin: RW KUL.
- Śliwak J. (2001), *Osobowość altruistyczna*. Lublin: Fundacja Wydawnictw KUL.
- Tomczuk J. (2004), Związek empatii z doświadczeniem – narracyjne badania eksperymentalne. *Roczniki Psychologiczne*, 2, 105–129.
- Tucholska S. (1994), Rozwój empatii a obraz siebie. *Roczniki Filozoficzne*, 4, 173–185.
- Uchnast Z. (1991), Metoda pomiaru poczucia bezpieczeństwa [w:] A. Januszewski, Z. Uchnast, J. Witkowski (red.), *Wykłady z psychologii w KUL*, 41–54. Lublin: RW KUL.
- Uchnast Z. (2000), *Style aktualizacji siebie* [w:] J. Makselon, B. Sowiński (red.), *Człowiek przełomu tysiąclecia. Problemy psychologiczne*, 139–153. Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.
- Wojciszke B. (1986), *Struktura „Ja”*. *Wartości osobiste i zachowanie*. Wrocław: Zakłady Narodowe im. Ossolińskich.